

УДК 94 (477. 82) „19/20”: 631. 145

Я. М. Шабала – кандидат історичних наук, доцент
давньої і нової історії України Волинського національного
університету імені Лесі Українки

Аграрний розвиток Волині у XX столітті: історіографічний аспект

*Роботу виконано на кафедрі давньої та нової історії
України ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті проаналізовано наукові дослідження вітчизняних істориків, присвячені проблемам аграрного розвитку Волині у XX ст. Основна увага зосереджена на роботах, у яких висвітлено питання, пов'язані з реформуванням волинського села під час столипінської аграрної реформи (1906–1914 рр.), з аграрною реформою польського уряду та її реалізацією у 1921–1939 рр., проблеми становлення і функціонування колгоспно-радгоспної системи на Волині у 1939–1991 рр., її реформування в період незалежності України.

Ключові слова: історія народного господарства, історія селянства, аграрний сектор, історіографія, методологія, метод, аналіз.

Шабала Я. Н. Аграрное развитие Волини в XX веке: историографический аспект. В статье анализируются научные исследования отечественных историков, касающиеся проблем аграрного развития Волини в XX в. Главное внимание сосредотачивается на трудах, в которых исследуются вопросы, связанные с реформированием сельского хозяйства во время проведения столыпинской аграрной реформы (1906–1914 гг.), с реформой польского правительства и ее реализацией в 1921–1939 гг., проблемы образования и развития колхозно-совхозной системы в 1939–1991 гг., ее реформирования в период независимости Украины.

Ключевые слова: история народного хозяйства, история крестьянства, аграрный сектор, историография, методология, метод, анализ.

Shabala Y. M. Agrarian Development of Volyn in the 20-th Century: Historiographical Aspect. The article analyzes scientific investigations of the historians dealing with the problems of agrarian development of Volyn in the 20-th century. The author focuses on the works devoted to the problems of reforming the village in the period of Stolypin agrarian reforms (1906–1914), Polish government reforms and their realization in 1921–1939. The article considers the problems of establishing and functioning of collective farm-radgosp system in Volyn in 1939–1991 as well as the reforming it in the years of Ukrainian independence.

Key words: history of national economy, history of peasantry, agrarian sector, historiography, methodology, method, analysis.

Постановка наукової проблеми. Аграрна історія Волині XX ст. – предмет наукових досліджень багатьох вітчизняних істориків й економістів. Окрім важливого науково-теоретичного значення, цим дослідженням додавала ваги їх практична актуальність, оскільки вивчений та узагальнений історичний досвід аграрних перетворень, які здійснювалися на Волині у XX ст., міг бути взятим до уваги при визначенні основних напрямів аграрної політики на різних етапах розвитку сільського господарства, як нашого регіону, так і України загалом.

У процесі навіть поверхового аналізу вітчизняної історіографії аграрної історії Волині XX ст. постає низка проблем, які потрібно взяти до уваги для того, щоб дати об'єктивну оцінку попереднім дослідженням. По-перше, деякі з них базуються на методологічних засадах, які зумовили тенденційність й однобічність у висвітленні окремих аспектів аграрної історії Волині XX ст., домінування ідеологічного компоненту над науковим. Особливо це стосується робіт радянського періоду. По-друге, частина досліджень, навіть претендуючи на об'єктивність, позбавлена чіткої концептуальної основи, має епізодичний характер. По-третє, окремі дослідники, у тому числі й сучасні, у процесі дослідження використовують традиційний для вітчизняної історіографії набір методів і не беруть до уваги досягнення світової історичної думки. Іноді їх дослідження зводяться лише до ревізії усталених в попередні часи суджень, оцінок та висновків. Отож очевидно є необхідність ретельного, неупередженого аналізу вітчизняної історіографії цієї проблеми для того, щоб узагальнити результати попередніх досліджень, визначити головні завдання у вивченні цієї теми на сучасному етапі й окреслити перспективи на майбутнє, що і є головним завданням цієї публікації.

Аграрна історія Волині ХХ ст. – певною мірою унікальна, оскільки в цей період волинське село пережило чотири масштабні хвилі реформ: столипінську, реформу польської влади в 1921–1939 рр., колгоспно-радгоспну та реформу періоду незалежності України, яка триває й донині. Кожна із них тією чи іншою мірою висвітлена у працях вітчизняних дослідників. **Мета** публікації – аналіз історіографії цих реформ. В основу аналізу покладено тематично-хронологічний принцип й історіографія аграрних перетворень на Волині у ХХ ст. розглядається за порядком їх здійснення.

Праці, у яких висвітлюють окремі етапи аграрної історії Волині ХХ ст., умовно можна поділити на такі категорії:

- узагальнюючі праці з історії України;
- узагальнюючі праці з історії народного господарства України та з історії українського селянства;
- спеціальні праці, присвячені окремим проблемам аграрної історії України та її регіонів, у тому числі й Волині;
- узагальнюючі праці з історії Волині.

Щодо перших двох категорій, то аграрна історія Волині у них висвітлена фрагментарно, тому доцільним буде зосередити більшу увагу на огляді праць двох останніх категорій. Серед них у свою чергу можна виділити праці, які представляють історіографію радянської доби (1917–1991 рр.) та періоду незалежності України (з 1991 р.).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Першою реформою, яка викликала серйозні модернізаційні процеси у волинському селі, стала столипінська аграрна реформа, розпочата в Російській імперії 1906 р. Оскільки в цей час Волинська губернія входила до її складу, то сільське господарство Волині також стало об'єктом реформування.

Історіографія столипінської реформи була започаткована майже від початку її реалізації в Росії. Ця реформа розглядалася насамперед у контексті вирішення аграрного питання в Російській імперії, що засвідчують роботи відомих політиків, економістів, істориків, зокрема А. Кауфмана, Б. Бруцкуса, В. Воронова та багатьох інших, опубліковані у двотомному збірнику „Аграрный вопрос” у 1906–1907 рр. [1]. До революції 1917 р. вийшло ще багато праць згаданих й інших авторів. Проте ці праці мали узагальнюючий характер, ілюстрували процес реалізації реформи в Російській імперії загалом, не виділяючи окремих регіонів. Волинь у них фігурує лише в загальних статистичних даних.

Серед істориків радянського періоду, які досліджували різні аспекти столипінської аграрної реформи в Україні, слід насамперед виділити О. Погребінського, Ф. Лося, О. Михайлюка, П. Теличука, Є. Сизоненка, Л. Гайдай та ін. Одними з перших праць, присвячених безпосередньо реалізації столипінської реформи в Україні, були монографії О. Погребінського „Столипінська реформа на Україні” [21] та Ф. Лося „Україна в роки столипінської реакції” [15]. У них на багатому фактичному матеріалі показано розвиток аграрного капіталізму в Україні у процесі впровадження реформи. Саму реформу автори трактують як спробу царського уряду вирішити аграрне питання в інтересах поміщиків, що призвело до зубожіння та розорення біднішого селянства, загострення соціальних протиріч на селі. Соціально-економічні процеси в ході реформування українських губерній вони ілюструють різноманітними статистичними даними, у тому числі й на Волині. Однак це не дає повної уяви про масштаби реформування волинського села, його особливості та наслідки, оскільки фактологічну базу цих досліджень складають узагальнені дані центральних архівів, а матеріали місцевих архівів у них майже відсутні. Те ж стосується монографії П. Теличука [24], у якій автор у руслі класово-партійного підходу висвітлює процес капіталістичної еволюції українського села на початку ХХ ст.

Щодо праць з історії Волині, які представляють вітчизняну радянську історіографію, то чи не найпершою були „Нариси історії Волині. 1861–1939” Р. Оксенюка [19]. У ній в окремий параграф виділено період столипінських реформ [19, 50–58]. На багатому архівному матеріалі автор показує процес та результати впровадження нового землеустрою у волинському селі. На його думку виселення на хутори й відруби, як і переселення волинських селян у малозаселені райони імперії, мали насильницький характер, що спричинило низькі темпи реформи. Оцінюючи результати реформи, Р. Оксенюк зазначив, що „вся столипінська аграрна реформа в цілому зазнала краху і призвела до ще більшого зубожіння селянських мас і загострення класових протиріч у країні” [19, 52]. Більше

уваги автор приділяє проблемі класової боротьби в ході реформи, ніж соціально-економічним процесам. Загалом його погляди на реформу не можуть претендувати на об'єктивність, оскільки в оцінках подій, процесів та явищ автор керувався класовим підходом.

В „Історії Волині. З найдавніших часів до наших днів” столипінська аграрна реформа на Волині висвітлена дуже поверхово. Вплив радянських ідеологічних стереотипів, як і в попередній праці, простежуємо в поглядах авторів на причини, характер та наслідки реформи. Обійшовши увагою економічні мотиви реформи, вони насамперед розглядають її як засіб, за допомогою якого царизм прагнув „...розколоти селянство і створити на селі нову соціальну опору в особі куркулів” [17, 41]. Не вдаючися до хоча б поверхового аналізу соціально-економічних процесів, викликаних реформою у волинському селі, автори праці стверджують, що столипінська аграрна політика зазнала краху.

Із кінця 1980-х рр. у вітчизняній історіографії відзначаємо тенденцію до більш об'єктивного, поміркованого оцінювання ідей реформи, масштабів її реалізації та наслідків. Ця тенденція зміцнилася зі здобуттям Україною незалежності й утвердженням у сучасній українській історичній науці нових, наукових, а не ідеологічних методологічних засад.

Важливе місце в цей період у висвітленні різних аспектів столипінської аграрної реформи на Волині посідають історико-краєзнавчі розвідки волинських істориків. Зокрема В. О. Кудь дослідив перебіг та наслідки переселенської акції з Волині у 1906–1914 рр. [9], селянські заворушення під час реформи в окремих повітах Волинської губернії [10; 11; 12]. Комплексним дослідженням, у якому аналізуються головні напрями аграрної реформи та їх реалізація на Волині, можна вважати його статтю „Столипінська аграрна реформа на Волині” [13]. У цій публікації на основі багатого фактичного матеріалу автор аналізує найважливіші процеси в соціально-економічній сфері, акцентує увагу на еволюції капіталістичних засад в аграрному секторі Волині.

Указуючи на загальні тенденції розвитку аграрного сектору Волинської губернії в умовах столипінської реформи, низку особливостей її реалізації на Волині відзначає у своїй публікації І. Власюк [4]. Автор намагається об'єктивно оцінити наслідки реформування волинського села, указавши і на позитивні зрушення, і на невіршені проблеми.

Соціально-економічні наслідки столипінської аграрної реформи на Волині досліджує В. О. Приймак. Окрім того, одна з її публікацій стосується історіографічного аспекту проблеми [22]. У ній авторка подає огляд і вітчизняної, і зарубіжної історіографії, однак аналіз праць вітчизняних дослідників потребує чіткішої систематизації та доповнення.

Наступною спробою модернізувати волинське село була аграрна реформа польського уряду під час уходження Волині до складу Польщі (1921–1939 рр.). Цей період аграрної історії Волині також достатньо відображений у вітчизняній історіографії і радянського, і пострадянського періоду. Оскільки історія волинського села 1921–1939 рр. в узагальнюючих працях з історії України та Волині висвітлена поверхово, слід докладніше зупинитися на огляді спеціальних досліджень.

В історіографії радянської доби серед ґрунтовних праць, у яких предметом дослідження є західноукраїнське, у тому числі й волинське село міжвоєнної доби, слід виділити монографії Л. Корнійчук, І. Васюти, Ю. Сливки, С. Макаручука. Так, Л. Я. Корнійчук у своїй роботі „Становище трудящого селянства західних областей України під владою панської Польщі” основну увагу зосередила на висвітленні процесу майнового розшарування західноукраїнського селянства та його боротьби проти соціального та національного гноблення. Аграрну політику польської влади вона оцінює так: „Ця політика була спрямована на збереження великих поміщицьких латифундій і зміцнення куркульських господарств за рахунок грабування трудящого селянства, за рахунок його зубожіння” [8, 14]. Основним зразком соціально справедливого вирішення земельного питання для авторки є радянський варіант, а все, що йому суперечить, у тому числі й аграрна реформа польської влади, є буржуазним, антинародним. Очевидно, цим і зумовлена певна тенденційність та однобічність у її трактуваннях та оцінках. Монографія Л. Корнійчук має достатню джерельну базу, хоча архівні дані представлені лише матеріалами львівського архіву. Більш ґрунтовним аналізом соціально-економічних процесів у західноукраїнському селі вирізняються монографії І. Васюти [2] та С. Макаручука [16]. Наукова цінність цих праць полягає насамперед у тому, що їх автори ввели до наукового обігу великий пласт фактичного та статистичного матеріалу, значна частина якого стосується й Волині. Деяка ідеологічна заангажованість окремих сюжетів зумовлена тим, що соціально-

економічні перетворення дослідники аналізують переважно крізь призму польської колонізаційної політики на західноукраїнських землях.

Значний внесок у вивчення різних аспектів аграрної історії Волині міжвоєнного періоду зробили волинські історики у 90-х рр. минулого та на початку нинішнього століття. Так, вплив аграрної політики польського уряду на розвиток сільського господарства Волині дослідила В. Литвинюк [14]. Вона проаналізувала основні напрями аграрної реформи та показала їх вплив на ефективність сільськогосподарського виробництва у Волинському воєводстві. Застосування нею методу статистичного аналізу дало можливість об'єктивніше оцінити наслідки аграрної реформи на Волині. Г. Панишко у своїх публікаціях охарактеризувала становище великих поміщицьких маєтків на Волині у 1921–1939 рр. [20], показала масштаби та наслідки польської осадницької колонізації краю. Окремі аспекти аграрної реформи, зокрема реорганізацію землеустрою, зміни у структурі селянських господарств висвітлено в публікаціях Я. Шабали [26]. У контексті реформування аграрної системи він також розглядає розвиток сільськогосподарської кооперації, підкреслює її позитивну роль у господарському та культурному поступі волинського села [25; 27]. Усі ці публікації базуються на широкій джерельній основі, у тому числі на архівних матеріалах, значна частина яких уперше введена у науковий обіг. В оцінках та висновках авторів відчувається спроба відійти від усталених раніше догм та стереотипів і поглянути на досліджувані ними проблеми з об'єктивної, наукової точки зору.

Тема колективізації волинського села й аграрна історія Волині колгоспно-радгоспної доби на перший погляд достатньо висвітлена у вітчизняній радянській та пострадянській історіографії. Проте кожен період у вивченні цієї проблеми мав свою специфіку, зумовлену концептуальною основою досліджень.

Так, для радянської історіографії, з одного боку, характерними є апологетика колгоспного ладу, намагання довести його соціально-економічну ефективність, а з іншого – замовчування методів колективізації та проблем колгоспно-радгоспної системи, приховування важкого матеріального становища й іноді злиденного існування селян у колгоспах. Це насамперед стосується вже згаданої „Історії Волині” [17], „Нарисів історії Волинської обласної партійної організації” [18]. Серед спеціальних досліджень цієї доби заслуговує уваги монографія М. Васюти „Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР” [3]. На багатому фактичному матеріалі, частина якого стосується Волині, автор демонструє успіхи колгоспного ладу, які „переконливо підтверджують корінні переваги соціалістичних форм господарювання над капіталістичними і є яскравим свідченням того, що політика Комуністичної партії щодо селянства в західних областях увінчалась успіхом” [3, 315]. Під цю доктрину цілеспрямовано формувалася джерельно-документальна основа досліджень. Підтвердженням цьому можуть бути опубліковані збірники документів і матеріалів „3 історії колективізації сільського господарства західних областей України” [6], „Волинь радянська” [5] й інші.

У пострадянській історіографії домінуючим акцентом стало заповнення „білих плям”, пропущених попередниками, основна увага приділялася питанням, пов'язаним із установленням радянського тоталітарного режиму на західноукраїнських землях та його проявам у суспільно-політичній, соціально-економічній та національно-культурній сферах. У цьому контексті слід виділити низку публікацій Б. Яроша [30; 31]. Проте самі колективні господарства, як соціально-економічна модель організації сільськогосподарського виробництва, відійшли на задній план. Серед останніх праць, яку можна вважати якісно новим етапом у дослідженні аграрної історії України, слід виділити „Історію українського селянства” [7]. Її автори відійшли від марксистсько-ленінських концептуальних штампів і, на їх думку, „завдяки цьому висвітлення історії селянства позбувається фальшивої риторики і неширої апологетики колгоспного ладу, стає більш трагедійним і водночас більш оптимістичним” [7, 5]. Підходи, покладені авторами в основу дослідження колгоспного ладу в Україні, можуть визначити основні напрями сучасних досліджень історії волинського колгоспного села.

Щодо аграрної історії Волині періоду незалежності України, то вона лише починає досліджуватися. Основним предметом дослідження є трансформація аграрної системи краю в умовах реалізації в державі аграрної реформи. Вивчаючи цю проблему, важливо керуватися принципом об'єктивності. Аналізуючи процеси, що відбуваються у волинському селі, слід уникати впливу будь-яких політичних доктрин, наслідки реформи оцінювати з точки зору її ефективності, намагатися виявити і позитивні, і негативні тенденції в розвитку аграрного сектору краю, ураховуючи попередній

історичний досвід. Саме такими підходами намагався керуватись автор у дослідженні цієї проблеми й опублікував ряд статей в наукових виданнях [28; 29].

Висновки. Цей історіографічний огляд засвідчує таке:

- аграрна історія Волині ХХ ст. висвітлена епізодично в окремих узагальнювальних та спеціальних працях, а отже назріла потреба створення цілісної історії волинського села цього періоду, у якій би всі події, процеси та явища були показані в історичному причинно-наслідковому взаємозв'язку. Така праця матиме не лише важливе теоретичне, а й практичне значення;
- праці, у яких висвітлюються окремі епізоди з історії волинського села ХХ ст., базуються на різних методологічних засадах, що зумовлюють різні підходи до вивчення цієї проблеми, тому потрібно збалансувати ці підходи та виробити сучасну методологічну й концептуальну основу подальших досліджень;
- на сучасному етапі у процесі вивчення аграрної історії Волині ХХ ст. слід орієнтуватися на окремі досягнення світової історичної думки, ширше використовувати новий інструментарій, наприклад, доречно було б використати досвід американської школи нової економічної історії (Р. В. Фогель, Д. К. Норт), застосувати кліометричні методи тощо.

Література

1. Аграрный вопрос : сб. ст. В 2 т. Т. 1. – М. : [б. и.], 1906. – 278 с. ; Т. 2. – М. : [б. и.], 1907. – 647 с.
2. Васюта І. К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939) / І. К. Васюта. – Л. : Вид-во Львів. ун-ту, 1978. – 220 с.
3. Васюта М. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР / М. Васюта. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 316 с.
4. Власюк М. І. Особливості реалізації столипінської аграрної реформи у Волинській губернії / М. І. Власюк // Житомирщина крізь призму століть : наук. зб. – Житомир, 1997. – С. 70–71.
5. Волинь радянська : документи і матеріали. 1965–1975. Ч. 4. – Л. : Каменяр, 1984. – 227 с.
6. З історії колективізації сільського господарства західних областей України : зб. документів і матеріалів. – К. : Наук. думка, 1976. – 510 с.
7. Історія українського селянства. У 2 т. Т. 2. – К. : Наук. думка, 2006. – 631 с.
8. Корнійчук Л. Я. Становище трудячого селянства західних областей України під владою панської Польщі / Л. Я. Корнійчук. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 70 с.
9. Кудь В. О. Переселення з Волині в період проведення аграрної реформи (1906–1914) / В. О. Кудь // Остріг на порозі 900-річчя : матеріали IV Наук.-краєзн. конф. – Сокаль : [б. в.], 1993. – С. 86–88.
10. Кудь В. О. Селянські заворушення в Житомирському повіті в період столипінської аграрної реформи / В. О. Кудь // Житомир в історії Волині і України : тези Всеукр. наук.-краєзн. конф., Житомир, 7–10 верес. 1994 р. – Житомир : [б. в.], 1994. – С. 119–120.
11. Кудь В. О. Селянські заворушення в Новоград-Волинському повіті в період столипінської аграрної реформи / В. О. Кудь // Звягель древній і вічно молодий : тези Всеукр. краєзн. конф., Новоград-Волинський, 13–16 верес. 1995 р. – Новоград-Волинський : [б. в.], 1995. – С. 22–23.
12. Кудь В. О. Селянські заворушення в Острозькому повіті в період столипінської аграрної реформи / В. О. Кудь // Остріг на порозі 900-річчя : матеріали V Наук.-краєзн. конф. – Остріг : [б. в.], 1994. – С. 60–62.
13. Кудь В. О. Столипінська аграрна реформа на Волині / В. О. Кудь // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 1999. – Вип. 5. – С. 76–79.
14. Литвинюк В. Вплив аграрної політики польського уряду на розвиток сільського господарства Волині (1921–1939 рр.) / В. Литвинюк // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Сер. : „Історія”. – 1996. – Вип. 1. – С. 78–81.
15. Лось Ф. Україна в роки столипінської реакції / Ф. Лось. – К. : Вид-во АН УРСР, 1944. – 140 с.
16. Макачук С. А. Етносоціальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. А. Макачук. – Л. : Вища шк., 1983. – 253 с.
17. Михайлюк О. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів / О. Михайлюк, І. Кічий, М. Півницький та ін. – Л. : Вищ. шк., 1988. – 238 с.
18. Нариси історії Волинської обласної партійної організації / авт. кол. П. Борковський, Н. Бурчак, Б. Заброварний та ін. – Л. : Каменяр, 1981. – 250 с.
19. Оксенюк Р. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939) / Р. Оксенюк. – Л. : Вид-во Львів. ун-ту, 1970. – 275 с.

20. Панишко Г. Осадництво як засіб проведення земельної реформи на Волині урядом Другої Речі Посполитої / Г. Панишко // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Сер. : „Історія”. – 1997. – Вип. 2 – С. 48–51.
21. Погребінський О. Столипінська реформа на Україні / О. Погребінський. – Х. : Пролетар, 1931. – 127 с.
22. Приймак В. О. Вітчизняна та зарубіжна історіографія проблеми соціально-економічного становища селян Волинської губернії в період проведення столипінської аграрної реформи (1907–1914 рр.) / В. О. Приймак // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2007. – № 1. – С. 228–233.
23. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії / Ю. Ю. Сливка. – К. : Наук. думка, 1985. – 271 с.
24. Теличук П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П. Теличук. – К. : [б. в.], 1973. – 189 с.
25. Шабала Я. Польська влада й українська кооперація на Волині у 1921–1939 рр. / Я. Шабала // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Істор. науки. – 2001. – № 5. – С. 164–168.
26. Шабала Я. Зміни у структурі селянських господарств Волинського воєводства у 1921–1939 рр. / Я. Шабала // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2001. – № 5. – С. 164–168.
27. Шабала Я. Розвиток сільськогосподарської кооперації на Волині у складі Польщі (1921–1939 рр.). Кооперативний союз “Гурт” / Я. Шабала // Україна – Польща : історія і сучасність : зб. наук. пр. і спогадів пам’яті П. М. Калениченка (1923–1983). – К., 2003. – Ч. I. – С. 425–434.
28. Шабала Я. Реформування аграрних відносин на Волині у 1991–2005 рр. / Я. Шабала // 36. навч.-метод. матер. і наук. ст. істор. ф-ту. – Луцьк, 2006. – Вип. 11. – С. 158–163.
29. Шабала Я. Становлення та розвиток фермерських господарств на Волині (1991–2005 рр.) / Я. Шабала // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2007. – № 1. – С. 193–198.
30. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях : 30–50-ті роки ХХ століття / Б. Ярош. – Луцьк : Надстир’я, 1995. – 176 с.
31. Ярош Б. Насильницька колективізація волинського села у 30–50-ті роки (за новими архівними джерелами) / Б. Ярош // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – 1997. – № 3. – С. 57–61.

Статтю подано до редколегії
10.07.2009 р.